

XVII. SZÁZADI NÓGRÁD VÁRMEGYEI IRATOK SZÓTÖRTÉNETI TANULSÁGAI

GRÉCZI-ZSOLDOS ENIKŐ

1. Készülő doktori értekezésemben a XVII. századi Nógrád vármegyében keletkezett különböző műfajú iratokból leszűrhető korabeli nyelvállapotot, a teljes nyelvi rendszert igyekszem bemutatni egyfelől a nyelvjárástörténet, másfelől a történeti szociolingvisztika újabb módszereivel, de a vizsgálat – jellegéből adódóan – nem nélkülözheti az általános nyelvtörténet eredményeit, hagyományos módszereit sem. A levéltári iratok közül vizsgálatom körébe vontam határvitákat és határjárásokat, nemesi közgyűlési jegyzőkönyveket, számadásokat, különböző pereket: boszorkánypereket, örökösödési és egyéb perek tanúvallomásait, jogi iratokat: kölcsönvételi és örökbeadási nyilatkozatokat, testamentumokat, missziliseket: magas rangú urak levelezéseit, valamint jobbágypanaszokat.

A XVII. század egy kisebb nyelvi régióját, a palóc nyelvjáróterület egy részét érintő nyelvi rendszer rekonstrukciójában a hangtani és az alaktani jelenségek bemutatásához jelentéstani fejezetet is kapcsolok, amelynek első része szó- és kifejezésgyűjtemény, másik része frazémákat tartalmaz. A szógyűjteményben szereplő közel kétszáz lexéma és kifejezés egyrészt az általános nyelvtörténethez szolgálthat adalékokat, másrészt a nyelvjárástörténetet érinti.

2. A csaknem kétszáz lexémából nyelvjárástörténeti szempontból érdemes kiemelni néhány adatot. Egy 1669-ben Kékkőben írt misszilis szövegében, egy szó-lásban szerepel a *fejsze* szavunk az alábbi alakban: „nagy fába vagja az ember *feszijt*”. A lexéma e XVII. századi, *j* nélküli szótólváltozatára etimológiai és tájszótárainkban is találunk adatot: TESz. 1541: *fiße*, 1790: *fészét*; EWUng.: 1541: *fifze*, 1760: *fészit*, 1769: *feszit*; Szilágysági nyelvatlasz: *fésze*, *fěsze*; ÚMTsz.: <a keleti magyar nyelvterületen (Székelyföld, Moldva) > *fecének*, *fésze*, *fěszi*, *fészicske*; <a Dunántúlon, különösen ott, ahova a bukovinai székelyek vándoroltak > *fěci*, *fěszi*. A TESz. bizonytalan eredetűnek tartja a szót. Arra azonban rámutat, hogy a *fej* főnév származékaként való magyarázata téves. Feltehetően a *fejt* : *feslik* ige -sz gyakorító képzős származékának igeneve. Az alapszóhoz fűződő jelentéstani viszonyát a *fejt* eredeti 'szétválaszt' és a *feslik* 'szétnyílik' jelentése magyarázza. A korábbi évszázadokban azonban – bár többségében táji jelleggel – feltűnnek a mai *fejsze* szavunk *j* nélküli alakváltozatai. Az adatok alapján azt is valószínűsíthetjük, hogy a vizsgált korpuszban előforduló szóalak regionális jellegű, így a lexémát a XVII. századi palóc terület alaki tájszavának minősíthetjük.

Az ascendens kutatási módszerrel eredményesen kimutatható, hogy a palóc nyelvjárásban ma is használatos tájszavak – a nyelvemlékek adataiból következően – a XVII. századi, e terület nyelvjárását is jellemzik. Ilyen a *bojnyik* 'zsvány, rossz tulajdonságokkal bíró ember' jelentésű szó; a *mocsárfa*, amely az ÚMTsz. szerint Nógrád

és Heves megyében még ma is használatos a 'kocsányos tölgy' megnevezésére; a *hány*, *lehány* ige, amely a palócban 'lerak, pakol, dob(ál)' jelentésben él. Ennek az igének különböző származékaival gyakran találkozunk a vizsgált XVII. századi határvitákban és határjárásokban: többször olvashatunk *határhányásokról* és *hányt* vagy *hányott határokról* kétféle jelentésben: 'rakott', illetve 'hányatott sorsú' határokként értelmezhetjük. Egy Alsósztrégován 1692-ben kelt határjárásban olvashatunk egy figura etymologicát (amelyet akár stilisztikai elemként is értékelhetünk): „*hanyot hányást hanyattunk*”.

Szintén nyelvjárástörténeti szempontból érdekes a korpuszbeli *tanál* ige, amely fonetikai szempontból mutat azonosságot a mai palóc nyelvjárás hangtani képével: a mai palócban is meglévő *tānā l-l > n-l* elhasonulással, a szóvégi *l* kiesésével létrejött alak, mint amilyen a szintén ezen a vidéken hallható *csānā* 'csalán' jelentésű szó.

Egy 1677-es nyelvemlékben találkozunk „az pallagh *szelczében*” kifejezéssel. A *szelcse* szó jelentését illetően az a feltételezésem, hogy a 'széle vminek' jelentésű *szél* szótőhöz a *-cse*, nyelvjárásban produktív kicsinyítő képző járulhatott, így a 'földterület keskeny részére, szélére' utalhat.

A jelentéstörténetnek, az etimológiai kutatásoknak szolgálhat adalékként néhány – szógyűjteményemből kiemelt – lexéma. Vizsgált nyelvemlékeimben a *derék* melléknév jelzős hármaszorosban egy 1654-ben és egy 1656-ban kelt szurdokpüspöki jobbágypanaszban háromszor is előfordul: *derék levél*, *derék határlevél* formában. Török Gábor a Börzsöny-vidék nyelvjárásáról értekezve ezt a melléknévet 'nagybecsű, értékes' jelentésben tárgyalja, eszerint a *derék határlevél* 'nagybecsű, értékes irat'-ot is jelenthet (Török 1964). A SzT.-nak a melléknévhez rendelt sok értelmezése közül itt az egyes jogi iratokra vonatkozóan a 'hiteles' jelentés a legvalószínűbb, tehát a *derék levél* 'jogilag hiteles irat'-ként értelmezendő.

Olyan jelentéssűrítő összetételekkel találkozhatunk XVII. századi korpuszomban, amely mai köznyelvünknek nem része. Ilyen pl. a *gyalogember*, melyre egy vámszedő-nyilatkozatban bukkantam. A TESz.-ben *gyalog-* előtaggal az alábbi szavakat találjuk: *gyalogbéres* 'kisbéres', *gyalogbetyár* 'nem lovon járó, kisebb stílusú betyár', *gyaloginas* 'szolga, akinek gyalog kell járnia'. A korpuszban megjelenő *gyalogember* szavunkat 'gyalogosan, tehát nem lovon vagy kocsin járó ember' jelentéssel ruházhatjuk fel, melynek a vámszedésnél különös jelentősége lehetett.

Jelzős kifejezésekben gyakorta előfordul 'régí, egykori' jelentésű *ó* szavunk XVII. századi iratanyagomban: pl. „*o út*”, redundáns elemként „*O haydani beker ut*”, több nyelvemlékben is olvasható az „*O hanyasok*” szerkezet.

A művelődéstörténethez szolgálhat adalékként néhány korpuszomban olvasható mesterségnév, amely ma már nem létező foglalkozásra utal: ilyen pl. a *sáfrányos*, 'aki sáfránnyal, fűszerként, gyógy- és festőanyagként használt növényvel kereskedik'; a *süveges* 'olyan vásári árus, aki fejfödőket vagy cukorsüveget árul'; *szigvártó* 'szíjakat készítő iparos'; *csizmazia* alakban a 'csizmakészítő'; *lakatjártó* 'lakatokat készítő iparos'; *szűrszabó* 'szűrt, kabátot varró szabómester'; *strázsamester* 'őr'. Az *ítélőmesterek* olyan jogban jártas személyek, akik a XVII. században az ország régi nagybírái helyett mint vándorbírák jártak el egyes ügyekben. A XV. században alakult ki ez a jogászréteg, amelynek tagjai forma szerint a nagybírák főjegyzői, protonotáriusai, a valóságban íródaik vezetői, jogi szakértői, ténylegesen is bíraskodó ítélőmesterei voltak.

3. A hivatalos, illetve a jogi iratok – jellegükből adódóan – kevésbé alkalmasak arra, hogy belőlük a leleményes, furfangos nép egyéni hangjára bukkanjunk. A formulákhoz nem kötött, a sajátos gondolkodásmódot tükröző, stílusos kiszólásoknak is teret adó magánlevelekben és a perszövegek tanúvallomásaiban találkozhatunk szólásokkal, közmondásokkal. Kevés számú adatunk között akad olyan, amelyik ma is ismert és használatos frazéma, van azonban olyan is, amely már elavult, jelentése nem ismert, esetleg olyannyira egyéni hangú vagy szűk régiót érintő jelenség, hogy az idők folyamán nem terjedt el az egész nyelvterületen. Ezekből emeltem ki néhányat.

Egy 1633-as határvíta egyik tanúvallomásában ezt olvashatjuk: „láttam hogy az Falubeliekis Paltzákkal jettek utánnunk, *enis kordéra nem vettem az dolgot*, hanem jobban megindultam előttök”.¹ A TESz. tanúsága szerint a *kordé* eredetileg melléknévként járult a *taliga*, *szekér*, *szánkó* típusú szavakhoz. A melléknév tapadással, az utótagnak az előtagra való ráértésével foglalhatta magába az ’egyfajta szállítóeszköz’ jelentést. A TESz.-ben olvashatunk egy XIX. századi szóláshasonlatot is, melyben szerepel a *kordé* szó, ekképpen: „Van módja benne, mint a’ Koldusnak a’ kordé hátúljában”. Etimológiai szótárunk külön szócikkben sorolja fel a *kordéra* ragos alakváltozat jelentéseit, ezek közül – szólásunk megfejtése szempontjából – az 1574-es figyelemreméltó: ’csak úgy körülbelül, melleleg’. Az SzT. ’vaktában, istenszámában’ jelentésben említi a *kordé* szót, s annak *-ra*, *-re* ragos alakjában közöl néhány adatot. 1672-ből: „*teoruenynekul, cziak ollj kordera nem kellene hadni*”, 1704-ből: „*Azért ő el nem bocsáthatja kordéra, hogy valami nyavalyája legyen az asszonynak, s azután neki legyen baja mia*”. A szólás eredeti jelentése az lehetett, hogy a nyomorúságos kordéra, a koldusok mellé, méltatlan helyre nem ültetnek nagyobb tiszteletet érdemlő embert, vagy nem helyeznek olyan terhet, amelyre különösebb figyelemmel kell vigyázni, tágabb értelemben: nem vesznek félvállról bizonyos ügyet. A szólást – *nem veszi kordéra a dolgot* – a komolynak, jelentékenynek tartott ügyre mondhatták.

A másik, korpuszomban olvasott szóláshasonlat – *annyira van, mint a Gombolak* – főszava kérdéses. Feltevésem szerint a *Gombolak* a *gombolyag* korabeli írásmódú alakja. A szóláshasonlat hasonlítottja és hasonló eleme között az teremtheti meg a kapcsolatot, hogy amely módon a gombolyagban össze van tekeredve a fonal, úgy van az ember is magába fordulva. Eszerint a szólás jelentése: ’bánatos, szomorú’.

Egy szalmatercsi jobbágypanaszban olvashatjuk, hogy „*edgy Nemett forintot többet nem attak*”, ’semmit nem adtak’ jelentésben. Hasonló típusú szólásokkal ma is találkozhatunk, a frazéma kulcsszava minden esetben keveset érő pénzegységet jelent: a *peták*, *fitying*, *fillér* szavakkal ismerhetünk hasonló jelentésű szólásokat.

Példaszerűen kiválogatott adataim is bizonyítják azt a gondolatot, amit Kiss Jenő ír a nyelvjárási lexikológia jelentőségéről: „A nyelv részlegei közül a szókészlet és a frazeológia az, amely »megkövült művelődéstörténet«-ként vall az őt hordozó közönség életéről, anyagi és szellemi kultúrájáról” (Kiss 2001: 152).

¹ *A kordé nyomában* címmel jelent meg szólásfejtésem az Édes Anyanyelvünk 2002. évi 3. számában (13).

IRODALOM

- EWUng. = Benkő Loránd főszerk. 1993–1994: *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* **1–2**, Budapest, Akadémiai.
- Gréczi-Zsoldos Enikő 2002: A kordé nyomában, *Édes Anyanyelvünk* **23/3**, 13.
- Kiss Jenő szerk. 2001: *Magyar dialektológia*, Budapest, Osiris.
- B. Lőrinczy Éva főszerk. 1979–: *Új magyar tájszótár* **1–**, Budapest, Akadémiai.
- Márton Gyula (gyűjtötte)–Hegedűs Attila (összeállította) 2000: *Szilágysági nyelv atlasz*, Budapest–Piliscsaba.
- TESz. = Benkő Loránd szerk. 1967–1976: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* **1–3**, Budapest, Akadémiai.
- Török Gábor 1964: *A Börzsöny-vidék nyelvjárástörténetének települési háttere*, Budapest, Akadémiai = *Nyelvtudományi Értekezések* **45**.